

7. Болгова В.В. Формы защиты субъективного права: Теоретические проблемы: автореферат на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Специальность 12.00.01. «Теория и история права и государства; История правовых учений»; науч. рук.: В.М. Ведяхин. Уфа, 2000. 38 с.

8. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Запровадження альтернативних способів врегулювання спорів: європейський досвід для України. Приватне право і підприємництво: збірник наукових праць. Випуск 8. К.: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2009. С. 162–166.

9. Спектор О.М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: автореферат... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.03 «Цивільне право і процес; сімейне право; міжнародне приватне право». К.: МОН молоді та спорту Укр. Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2012. 18 с.

10. Хрімлі О.Г. Захист прав інвесторів у сфері господарювання: теоретико-правовий аспект. Монографія. НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Київ: Юрінком Інтер, 2016. 320 с.

11. Про утворення Ради бізнес-омбудсмена: Постанова КМУ від 26.11.2014 р. №691 / Офіційний вісник України. 2014 р. № 98. стор. 28. стаття 2847.

УДК 347.763

ЛУКАСЕВИЧ-КРУТНИК І.С.

ТРАНСПОРТНИЙ ДОГОВІР У ДОКТРИНІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню транспортного договору в доктрині цивільного права. У ній зазначаються різні погляди науковців щодо поняття транспортного договору й окреслення кола таких договорів, проводиться аналіз законодавства України, звертається увага на матеріали судової практики. Розмежовуються поняття «договір перевезення», «транспортний договір», «договір у сфері транспорту». На підставі проведеного дослідження сформульовані самостійні висновки.

Ключові слова: транспортний договір, договір перевезення, договір у сфері транспорту.

Статья посвящена исследованию транспортного договора в доктрине гражданского права. В ней указываются различные точки зрения ученых относительно понятия транспортного договора и определения круга таких договоров, проводится анализ законодательства Украины, обращается внимание на материалы судебной практики. Разграничиваются понятия «договор перевозки», «транспортный договор», «договор в сфере транспорта». На основании проведенного исследования сформулированы самостоятельные выводы.

Ключевые слова: транспортный договор, договор перевозки, договор в сфере транспорта.

The article is devoted to the study of a transport contract in the doctrine of civil law. It outlines different points of view of scientists regarding the notion of a transport contract and outlines the scope of such agreements; an analysis of the Ukrainian legislation is being conducted, attention is drawn to the case law. The legal concepts of “contract of carriage”, “transport contract”, “contract in the field of transport” have been distinguished. On the basis of the study, independent conclusions and proposals have been formulated.

Key words: transport contract, contract of carriage, contract in the field of transport.

© ЛУКАСЕВИЧ-КРУТНИК І.С. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного права, міжнародних відносин та дипломатії (Тернопільський національний економічний університет), докторант (Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г. Бурчака Національної академії правових наук України)

Вступ. Цивільний кодекс України закріплює велику кількість договірних конструкцій. Однією з них є договір перевезення, який належить до групи договорів про надання послуг. В юридичній літературі під час характеристики чи аналізу договірних відносин перевезення вживаються різні терміни: «транспортні договори», «договори перевезення», «договори у сфері транспорту». При цьому наводяться відмінні погляди щодо трактування змісту кожного з указаних понять. Оскільки законодавство України у сфері надання транспортних послуг відповідно до Угоди про асоціацію з Європейським Союзом повинне пройти шлях максимального наближення до європейських стандартів [1], основою такої гармонізації норм може стати ґрунтовне теоретичне дослідження юридичної термінології у сфері договірного регулювання відносин із надання транспортних послуг.

Варто зазначити, що загальна характеристика договорів перевезення, їх окремих різновидів чи елементів була предметом дослідження в працях багатьох українських і зарубіжних науковців, серед яких І. Безлюдько, М. Брагінський, І. Булакова, В. Вітрянський, Т. Гриняк, В. Гричуха, Е. Деркач, І. Діковська, В. Долинська, О. Клепікова, Т. Колянковська, О. Кужко, В. Луць, Н. Нечипоренко, О. Нечипуренко, С. Русу, Г. Самойленко, Н. Саніахметова, Л. Свистун, Є. Стрельцова, С. Морозов, Р. Таш'ян, Н. Федорченко, Є. Харитонов, А. Хаснутдінов, М. Шелухін та ін. Проте поза увагою вчених залишилося з'ясування співвідношення понять «транспортні договори», «договори перевезення», «договори у сфері транспорту».

Постановка завдання. Метою статті є дослідження поняття транспортних договорів і критеріїв їх виокремлення в системі цивільно-правових договорів, доцільності використання цього юридичного терміна в доктрині цивільного права України, визначення кола договірних конструкцій, які належать до транспортних договорів, а також з'ясування співвідношення понять «транспортні договори», «договори перевезення», «договори у сфері транспорту».

Результати дослідження. У главі 64 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) «Перевезення» закріплюється загальний термін «договір перевезення» та поняття окремих видів договорів перевезення: «договір перевезення вантажу», «договір перевезення пасажирів та багажу», «договір перевезення транспортом загального користування» та ін. [2]. Такі юридичні терміни, як «транспортний договір» чи «договір у сфері транспорту», не вживаються ні в Цивільному, ні в Господарському кодексах України, ні в інших законодавчих актах.

Аналіз окремих судових рішень [3] та узагальнень судової практики щодо договорів перевезення [4] свідчить, що поняття «транспортний договір» і «договір у сфері транспорту» в правозастосовній практиці, як правило, не використовуються. І це можна пояснити, адже вказані терміни застосовуються в теорії цивільного права під час характеристики системи договорів із надання транспортних послуг, а доктрина не є джерелом правового регулювання відносин в Україні.

У науковій і навчальній юридичній літературі висловлюються різні погляди на співвідношення понять «транспортні договори» та «договори перевезення». Так, на думку одних учених, договори перевезення й транспортні договори – це синонімічні поняття [5, с. 485–486], на думку інших, договір перевезення є більш вузьким (видовим) поняттям порівняно з більш ширшим (родовим) поняттям транспортного договору [6, с. 11]. Має місце позиція, що всі транспортні договори є допоміжними щодо договору перевезення [7]. Окрім зазначених, висловлюється також думка, що спроба виділити транспортні договори чи транспортні зобов'язання, які претендують на самостійне місце в системі цивільно-правових зобов'язань, є штучною та помилковою за змістом [8, с. 7].

Така різноманітність наукових позицій потребує відповідного глибокого теоретичного аналізу зазначеної проблематики.

Передусім потрібно з'ясувати, які основні ознаки дозволяють виокремити транспортні договори в системі цивільно-правових договорів і відповідно віднести певну договірну конструкцію до таких договорів. Так, С. Морозов зазначає дві правові ознаки, які дозволяють віднести той чи інший договір до категорії транспортних договорів. По-перше, це суб'єктний склад договірних правовідносин. На думку науковця, стороною договору в транспортних договорах повинна виступати транспортна організація, хоча автор такої ідеї зазначає, що це лише один із критеріїв, який дозволяє виділити транспортні договори чи транспортні зобов'язання, направлених на оплатне надання послуг, тим паче, що поняття «транспортна організація» в нинішніх умовах із появою нового суб'єкта – власника транспортної інфраструктури – видається дещо невизначеним. По-друге, системоутворюючим фактором для системи транспортних договорів є спрямованість транспортних договірних зобов'язань [9, с. 32].

Спрямованість договірних конструкцій у різних її проявах неодноразово розглядалася цивілістами як критерій для класифікації договорів [10, с. 320; 11, с. 24, 25], адже вона є основним фактором, який зумовлює спільні для всіх договорів принципи правового регулювання, що характеризуються єдиною метою. Під спрямованістю зобов'язання в юридичній літературі запропоновано розуміти кінцевий економічний і юридичний результат договору [12, с. 99, 92]. Ознака спрямованості розглядалася різними науковцями по-різному, проте в кінцевому підсумку пов'язувалася з метою договору. Цивільний кодекс України не містить положень про мету договору, проте згадує про спрямованість договору в загальній дефініції договору. Так, відповідно до ст. 626 Цивільного кодексу України договором є домовленість двох або більше сторін, *спрямована* (курсив автора) на встановлення, зміну або припинення цивільних прав чи обов'язків.

Транспортні договори спрямовані на переміщення чи організацію переміщення пасажирів або певного матеріального об'єкта в просторі. Проте йдеться не про будь-яке переміщення, а про транспортування, тобто переміщення за допомогою транспортних засобів. Тому не можна вважати транспортуванням, наприклад, перенесення вантажу, його перекошування, підняття вантажу на висоту тощо. До речі, під час розроблення Цивільного уложення Російської імперії на початку ХХ століття всі названі вище способи переміщення, які не є транспортуванням, були віднесені до сфери регулювання договірних відносин перевезення [13, с. 556, 557].

Визначаючи спрямованість як один із критеріїв віднесення договорів до групи транспортних, під транспортними договорами потрібно розуміти такі домовленості сторін, які спрямовані на реалізацію чи забезпечення процесу доставки вантажів, пасажирів і багажу в пункт призначення за допомогою самохідних транспортних засобів [9, с. 32].

Система транспортних договорів може бути побудована по-різному, залежно від вибраних критеріїв класифікації. Так, В. Луць поділяє транспортні договори на основні та допоміжні. Основні транспортні договори опосередковують головну сферу взаємовідносин транспортних організацій і клієнтури (договори про перевезення пасажирів, вантажів, багажу та пошти, договори буксирування). Допоміжні договори сприяють нормальній організації перевізного процесу (договори на організацію перевезень, транспортного експедирування, на експлуатацію під'їзних колій, подачу та забирання вагонів, вузлові угоди тощо) [5, с. 486]. Аналіз запропонованої класифікації свідчить, що метою першої групи договорів є переміщення певного об'єкта, тоді як метою другої – організація перевізного процесу. Тобто критерієм наведеного поділу є спрямованість транспортних договорів.

Подібний поділ транспортних договорів на дві групи, проте із зазначенням більшої кількості договірних конструкцій, пропонує у своїх працях С. Морозов. На його думку, на першому ступені класифікації, виходячи зі спрямованості транспортних договорів, можна виокремити договори, спрямовані на перевезення (договір перевезення вантажів, договір фрахтування, договір перевезення вантажів у прямому змішаному сполученні, договір перевезення пасажирів), і договори, спрямовані на забезпечення процесу перевезення (договори на подачу транспортних засобів під навантаження; на пред'явлення вантажу до перевезення; про організацію перевезень; про надання послуг із використання об'єктів транспортної інфраструктури; між транспортними організаціями; між власниками транспортних інфраструктур; про транспортну експедицію) [9, с. 35]. Із таким поглядом можна погодитися з урахуванням зауваження щодо місця договору транспортного експедирування в системі транспортних договорів.

Договір транспортного експедирування за своєю правовою природою є поєднанням перевезення та договору про надання послуг. Незважаючи на різницю в думках, правова доктрина була і є однотайною в тому, що договір експедиції суттєво відрізняється від договору перевезення за низкою ознак, а саме: консенсуальна природа цього договору, допоміжний характер експедиції щодо перевезення, посередницька сутність цього типу договору тощо [14, с. 83]. Видається, що саме у зв'язку зі значним поширенням цих відносин і потребою їх нормативного врегулювання цей договір здобув відокремлення й закріплення в ЦК України як окремий тип цивільно-правових договорів [15]. Очевидно, у системі транспортних договорів договір транспортного експедирування займає проміжне місце між першою та другою групою договорів.

У доктрині цивільного права трапляються також інші погляди щодо поняття й об'єднуючих ознак транспортних договорів. На думку В. Гречухи, транспортні договори як теоретична категорія – це договори, які укладаються з метою організації, забезпечення й здійснення перевезень. Науковець вважає, що спільною ознакою транспортних договорів є регулювання правовідносин, пов'язаних із перевезенням вантажів, пасажирів, багажу й організацією їх здійснення. Разом із тим указані договори мають різну правову природу й ознаки. Вони відрізняються один

від одного предметом, суб'єктом складом, змістом і формою. Кожен із них має свою конкретну мету. З урахуванням безпосередньої цільової спрямованості можна виділити такі класифікаційні групи транспортних договорів: 1) договори перевезення й організації його здійснення; 2) договори буксирування; 3) договори орендного типу для водного транспорту (договори фрахтування); 4) договори транспортної експедиції. Найбільшою за кількістю договорів класифікаційною групою є договори, що безпосередньо регулюють перевізні відносини. Можна виділити три складові частини її підгрупи: 1) договори перевезення вантажу, пасажирів, багажу; 2) договори про організацію та забезпечення здійснення перевезення вантажів (договір на подачу та забирання вагонів та ін.); 3) договори про організацію роботи щодо забезпечення перевезень вантажів (наприклад, вузлові угоди, договір на централізоване заванезення (вивезення) вантажів та ін.) [16, с. 73]. Проте наведена класифікація не відображає визначеного критерію, за яким здійснюється поділ.

В юридичній літературі трапляються й інші спроби окреслити коло транспортних договорів. Так, А. Хаснутдінов виокремлює транспортні й нетранспортні допоміжні договори. Автор відносить до транспортних договори, які опосередковують відносини, що мають на меті перевезення вантажів, багажу й пошти, і договори, в яких переміщення вантажів і пасажирів виступає в якості засобу досягнення інших господарських цілей у рамках цих договорів (наприклад, тайм-чартер). На думку автора, до групи нетранспортних допоміжних договорів належать договір транспортної експедиції й «тривалі договори організаційного характеру, найбільш типовими серед яких є річний договір на автомобільному, навігаційний на внутрішньоводному й спеціальний на повітряному транспорті» [17, с. 23, 28]. Більше уваги науковець приділяє допоміжним договорам на транспорті, які він об'єднує в три таких групи договорів: 1) укладені майбутніми учасниками вантажоперевізних правовідносин (навігаційні, спеціальні, річні, п'ятирічні); 2) у яких послуги вантажовідправникам (вантажоодержувачам) надають треті особи щодо учасників вантажоперевізного процесу (транспортна експедиція, договір про виконання вантажно-розвантажувальних робіт); 3) між транспортними організаціями (вузлові угоди, договір на централізоване заванезення (вивезення) вантажів [17, с. 36]. Непослідовною видається спроба науковця назвати одну з груп транспортних договорів спершу «нетранспортними», а згодом – «договорами на транспорті».

В. Долинська окреслює коло транспортних договорів так. Транспортні договори поділяються на три групи: 1) договори про організацію перевезень; 2) договори перевезення вантажів, пасажирів і багажу; 3) допоміжні транспортні договори. Предметом допоміжних договорів є надання послуг, пов'язаних із перевезенням передусім і в основному вантажів. До найбільш поширених автор відносить договір на експлуатацію залізничних під'їзних шляхів, договір на подачу й забирання вагонів [18]. Такий підхід не є вдалим, оскільки допоміжні договори теж мають організаційний характер.

В. Вітряньський не вживає поняття «транспортні договори» під час аналізу норми законодавства про договір перевезення. Він приходить до висновку, що саме поняття «договір перевезення» має абстрактний характер і виявляє себе в низці договорів, покликаних регулювати різні відносини, пов'язані з перевезеннями вантажів, пасажирів і багажу. Таким чином, має йтися про систему договорів, які опосередковують перевезення вантажів, пасажирів і багажу, в яку поряд із договором перевезення конкретного вантажу входять також інші договори: договір перевезення пасажирів; договір фрахтування (чартеру); договір між транспортними організаціями про організацію перевезень вантажів, пасажирів і багажу; договір про організацію перевезення вантажів; договори між транспортними організаціями про організацію роботи щодо забезпечення перевезень вантажів (вузлові угоди, договори на централізоване заванезення (вивезення) вантажів та ін.) [8, с. 8].

Не вдаючись до подальшої наукової дискусії щодо кола транспортних договорів, зазначимо, що наведене вище однозначно свідчить про те, що поняття «договори перевезення» є вужчим за своїм змістом, ніж поняття «транспортні договори», яке, окрім власне договорів перевезення, включає в себе інші цивільно-правові договори, спрямовані на забезпечення процесу перевезення.

Дуже часто через невдале формулювання дефініції транспортних договорів його зміст підміняють поняттям договорів у сфері транспорту. Яскравим прикладом цього є запропоноване в українській юридичній літературі Є. Харитоновим і Н. Саніахметовою поняття транспортних договорів, під якими розуміють різні за своєю природою і змістом договори, що опосередковують відносини у сфері транспортної діяльності [19; 20]. Подібні визначення трапляються й у закордонній юридичній літературі. Так, В. Вітряньський зазначає, що в цивільно-правовій доктрині вкоренилося поняття «транспортні договори», під якими насправді розуміються цивіль-

но-правові договори, що застосовуються у сфері транспортної діяльності (як правило, за участю транспортних організацій). Цим поняттям охоплюються різні типи договірних зобов'язань: перевезення, транспортна експедиція, буксирування, оренда (фрахтування на час) транспортних засобів, будівельний підряд (будівництво залізничних під'їзних шляхів) і т. п. [8, с. 7] На нашу думку, зазначена дефініція є визначенням поняття не транспортних договорів, а договорів у сфері транспорту.

На думку В. Вітрианського, уживання в теорії цивільного права поняття транспортних договорів, яке використовується для позначення системи договорів, де основне місце належить договору перевезення, не є доцільним із декількох причин. По-перше, традиційне поняття транспортних договорів включає в себе різні типи договірних зобов'язань, що не вписується в систему цивільно-правових договорів, а єдина об'єднуюча їх ознака (участь у вказаних договорах транспортних організацій) не може бути критерієм для виокремлення відповідної класифікаційної групи договорів. По-друге, вчення про систему транспортних договорів, де центральне, панівне місце займають договори перевезення пасажирів чи конкретної партії вантажів, тобто договори, що опосередковують відносини щодо безпосередньої доставки з пункту відправлення в пункт призначення, а всі інші договірні зобов'язання щодо цих договорів відіграють допоміжну, підпорядковану роль, засноване лише на повсякденних уявленнях про сенс діяльності транспорту (доставка пасажирів і вантажів) і не має нічого спільного з юридичним співвідношенням різних договорів, що застосовуються у сфері транспортної діяльності, які опосередковують перевезення пасажирів і вантажів [8, с. 7–8]. Науковець для обґрунтування власної позиції наводить приклад договору перевезення вантажу, який за зазначеною класифікацією належить до основних договорів. На думку вченого, під час укладення договору про організацію перевезень (за законодавством України – довгострокового договору – *І. Л.-К.*) договір перевезення вантажу, який за наведеною вище класифікацією віднесений до основних договорів, уже не відіграє основної ролі. Подібно не є основною операція з доставки вантажу з пункту відправлення в пункт призначення, яка здійснюється за договором транспортної експедиції, за яким експедитор узяв на себе зобов'язання організувати перевезення вантажу за маршрутом, погодженим сторонами. По-третє, погляд на договір перевезення пасажирів, договір перевезення конкретного вантажу як на основний, центральний договір у системі транспортних договорів, значення яких зводиться до обслуговування названих договорів, найчастіше ускладнює юридичну кваліфікацію різноманітних правовідносин, які опосередковують перевізний процес [8, с. 8].

Проте така позиція видається спірною. По-перше, суб'єктний склад договорів перевезення не є єдиною ознакою, яка дозволяє виділити в доктрині цивільного права систему таких договорів. По-друге, поділ транспортних договорів на основні та допоміжні є доволі умовним і лише відображає їхню спрямованість. При цьому кожен із таких договорів, незалежно від його місця в системі транспортних договорів, є самостійною цивільно-правовою конструкцією. Тому, на нашу думку, використання поняття «транспортні договори» в доктрині цивільного права під час дослідження системи договорів про надання транспортних послуг є доцільним, адже ним можна окреслити всі договори перевезення та договори, які спрямовані на забезпечення процесу перевезення.

Окрім поняття «транспортні договори», в юридичній літературі використовується поняття «договори у сфері транспорту». Воно є найбільш широким за своїм змістом і включає не лише транспортні договори, але й інші за своєю правовою природою цивільно-правові договори, які застосовуються під час здійснення транспортної діяльності. Чи не найбільше таких договорів закріплено в Кодексі торговельного мореплавства України (договір на надання лоцманських послуг, договір морського агентування, договір лізингу судна, договір морського страхування та ін.) [21].

Висновки. На підставі наведеного вище дослідження можна зробити такі висновки. У групу договорів про надання транспортних послуг входить велика кількість різних договірних конструкцій. Тому під час характеристики системи договорів про надання транспортних послуг використовуються різні поняття – «договір перевезення», «транспортний договір», «договір у сфері транспорту». У доктрині цивільного права під час визначення кола таких договорів ustalеним є використання поняття «транспортні договори». Поняття «транспортні договори» ширше за своїм змістом порівняно з поняттям «договори перевезення», оскільки воно охоплює, окрім договорів перевезення, ще й договори, спрямовані на забезпечення процесу перевезення. Поняття «договори у сфері транспорту» є найбільш широким із названих вище й охоплює не лише транспортні договори, але й інші за своєю правовою природою цивільно-правові договори, що застосовуються під час здійснення транспортної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_011/page5 (дата звернення: 01.03.2018).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV / Верховна рада України. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.
3. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: www.reyestr.court.gov.ua (дата звернення: 01.03.2018).
4. Узагальнення судової практики застосування Господарським судом Чернігівської області у 2015–2016 роках законодавства, яке регулює транспортні перевезення. URL: https://cn.arbitr.gov.ua/sud5028/organization_of_work/uzagalnennya/339031 (дата звернення: 01.03.2018).
5. Луць В. Загальні положення про транспортні договори. Договірне право України. Особлива частина: навч. посіб. / Т. Боднар, О. Дзера, Н. Кузнєцова та ін.: за ред. О. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2009. 1200 с.
6. Морозов С. Транспортное право: учеб. пособие. М., 2010. 320 с.
7. Договори в сфері транспорту. Загальна характеристика. URL: http://pidruchniki.com/80009/pravo/dogovori_sferi_transportu (дата звернення: 01.03.2018).
8. Брагинский М., Витрянский В. Договорное право. Договоры о перевозке, буксировке, транспортной экспедиции и иных услугах в сфере транспорта. М.: Статут, 2003. Книга 4. 910 с.
9. Морозов С. Система транспортных организационных договоров: монография. М.: Норма, 2011. 352 с.
10. Брагинский М., Витрянский В. Договорное право. Общие положения. М.: «Статут», 1999. Книга 1. 848 с.
11. Иоффе О. Обязательственное право. М., «Юрид. лит.». 1975. 880 с.
12. Романец Ю. Система договоров в гражданском праве России. М.: Юрист, 2006. 496 с.
13. Гражданское Уложение Российской империи 1905 г.: Проект Высочайше учрежденной Редакционной Комиссии по составлению Гражданского Уложения. URL: <http://oldlawbook.narod.ru/proektGU.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
14. Якушев В. Экспедитор и перевозчик в российском праве: прошлое, настоящее и будущее. Хозяйство и право. 1996. № 1. С. 82–91.
15. Федорченко Н. Договір перевезення як вид договорів, що опосередковують зобов'язання з надання послуг. URL: <http://er.nau.edu.ua:8080/handle/NAU/16797> (дата звернення: 01.03.2018).
16. Гречуха В. Понятие транспортных договоров и их классификация. Вопросы экономики и права. 2012. № 3. С. 71–74.
17. Хаснутдинов А. Вспомогательные договоры на транспорте: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Иркутск, 1995. 317 с.
18. Долинская В. Транспортные договоры. Законы России: опыт, анализ, практика. 2009. № 8. С. 3–8.
19. Саниахметова Н. Юридический справочник предпринимателя. Х.: Одиссей, 2005. 992 с.
20. Харитонов Е., Саниахметова Н. Гражданское право: частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: учеб. пособие. К.: А.С.К., 2003. 829 с.
21. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23 травня 1995 р. № 176. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 47. Ст. 349.